

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻ 7-12

ՅՈՒԼԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՁԸ ՏԱՐԻ 1942

Հ Ո Ս Տ Ն Ս ՈՒ Ր Գ Ր Գ Ի Մ Է Ջ

(Շարունակութիւն:)

Գ Լ Ո Ւ Ս Գ

Ա Ս Գ Ա Ն Ա Ջ

§ 1. ԱՍԳԱՆԱՋ-ԱՇԲԵՆԱՋ-ԱՇԳՈՒՋԱՅԻ- (ԿԱՍ ԻՇԳՈՒՋԱՅԻ-) ՍԿԻԹԱՅԻԲ

Հիւսիսէն Բարեւոյնին սպառնացող եր-
րորդ թշնամին կ'անուանէ Երեմիա Ասա-
նազ, երբ. **יְצֻזְזִי** (*aškānaz*), Եօթան-
Ատանազէօ, վուլդ. *Ascenez*, որ սոգգահա-
մարին¹ մէջ իբրև Գոմերի առաջին ողջի
կը յիշատակուի: Այն անձուկ աղերսէն, զոր
կը տեսնենք մէկ կողմանէ Հերոզոտոսի քով
կիմերացիներու եւ Սկիւթացիներու, միւս
կողմանէ բեւեռագրերու մէջ *Gimirroi* եւ
Ašgūzai (կամ *Iškūzai*), Հին Կտակարանին
մէջ Գոմերի եւ Աշքենագի միջեւ, կը հե-
տեւի արդէն թէ Ասքանագ — Աշքենագ =
Աշգուզայի (Իշքուզայի) = Սկիւթացիները
նոյն են²: Շատ մը մասնագէտներու կարծի-
քով այս անունը «Աստուածաշունչի մէջ
գրչազրական սխալով Աշքենագի (**יְצֻזְזִי**
փոխանակ **יְצֻזְזִי**) վերածուած է³» եւ

¹ Եր. Ժ., 3. Ա. Մն. Ա., 6:
² Աշքենագ-Աշգուզայի ձևերու ստուգարանու-
թեան մասին տ. Jos. Karst, *Alarodiens*, 64 յջ.,
E. Blochet, որուն համաձայն Երեւոյ գիբըր իբր թէ
բոլոր ալոսյեան ժողովուրդները Գոմերէն սերած
կ'ենթադրէ (ROC = *Revue de l'Orient Chr.*, 28
[1931-1932], էջ 412), Աշքենագի նազ մասնիկը կը
համարի ալոսյեան յոգնակի շինող ձևն, ինչպէս՝
Շաքանագ = Շաքա-նաս = Շաքա-նար = Շաքա-լար,
եւ այն՝ վերջին ձևը իբր թիւրքերէնի յոգ. ձև, իսկ
վերջին ձևերը մոնղոլերէնի եւ այս Ասքանագը «Թիւր-
քերու» հետ աղերսի մէջ կը դնէ (անդ, էջ 203 յջ.):
Թէ որչափ յանդուզն է ընդհանրապէս ամբողջ տեսու-
թէ թիւրք տեսանք արդէն «Թիւրքում» գլխուն մէջ (տ. ՀԱ,
1935, 604 յջ.):
³ KAT³, էջ 101. հմտ. նաեւ Sayce, *The cun.*
inscr. of Van JRAS, N. S. 14 (1882), էջ 394. ATAO³,
էջ 154. Knudtzon, *Assyr. Gebete*, II, 131 (113).
Schmidtke, *Die Japhetiten*, էջ 39, ծնթ. 2. Prášek,
Geschichte, I, 115: Այսպիսի գրչազրական սխալի
մ'ենթադրութիւնը Dier կը համարի իբրև «ոչ այն-
չափ հաւանական» (*Genesis*, էջ 93). հմտ. նաեւ

կ'ուզեն ն ( ) ուի ( ) փոխելով կարգաւ Աշ-
քուզ, որմէ յունարէնին մէջ կրնար Տասմոզ
ըլլալ: Իսկ ասորեստ. եւ երբ. լեզուներուն
մէջ տեսնուած այս անունին յառաջադիր
ձայնաւորը կը մեկնուի անով որ սեմական
ժողովուրդները զժուարաւ կրնան բառա-
սկիզբը կրկին բաղաձայն արտասանել: Այս-
պիսի յառաջադիր ձայնաւորներ կը դնուին
նաեւ ուրիշ անուններուն մէջ, ինչպէս՝
Mórđon — *Մարձու*, *Sargaroi* եւ *Asarga-*
tijā, *Madai-Amadai*⁴ եւ: Schmidtke⁵ կ'ըն-
դունի նաեւ այն հնարաւորութիւնը թէ դուշ-
ունի անունն այն հնարաւորութիւնը թէ դուշ-
ունն անգային էր, որով կրնար այս անունը
Սկիւթացիներուն քով իբր *škuuz* հնչումն ու-
նեցած ըլլալ, որ Ասորեստանցիներու լե-
զուին մէջ անգայինի կորուստով Աշգուզայի
եղած է, մինչ երբայցեղէնի մէջ անգայինի
պարզան գրաւոր ալ արտայայտելու ջանա-
ցած են⁶: Հակառակ մասնագէտներու կող-
մանէ տրուած այս սրամիտ մեկնութեանց
բոլորովին համոզիչ կարելի չէ համարել այս
կարծիքն եւ Աշքենագի ն տարակուսի են-
թարկել, որովհետեւ Տասմոզի կից կը գրու-
նենք նաեւ *Տասմոզոս* կամ *Տասմոզոսի* ձևը⁷:
720ի ատենները ն. Բ. հնդեւրոպական
ժողովուրդներու զաղթական մեծ շարժում-
ները կը զդրդեցնէին ամբողջ Յառաջադիր-
մեան Արեւելքը, որոնց զլխաւոր ներկայա-

Hommel, *EGAO*, էջ 212: նաեւ Կարստի համաձայն
Աշքենագ-Աշգուզայի երկու տարբեր ձևեր են (*Ala-*
rodiens, 65):
⁴ Prášek, *Geschichte*, I, էջ 10. ծնթ. 2:
⁵ *Die Japhetiten*, էջ 39, ծնթ. 2:
⁶ Հմտ. նաեւ F. Hommel, *Hethiter und Skythen*
und das erste Auftreten der Iranier in der Ge-
schichte, Sitz.-Ber. d. böhm. Ges. d. W. Kl. f. Phil.,
Gesch. und Philologie, 1898, VI, 16. F. Hommel,
EGAO, 212. Մարբուարտի համաձայն (*Unters. zur*
Gesch. von Erân, Philologus, Suppl., X, 1905-1907,
էջ 112) ասոր հիմնական ձևն է *skuca*. Սկիւթացոյ
մասին տ. H. Winckler, *Kimmerier, Ašguzäer,*
Skythen, AOF, I, էջ 484 յջ., Prášek, *Geschichte*,
I, էջ 141 յջ., KAT³, էջ 101 յջ., Streck, *Assur-*
banipal, CCCLXXIV:
⁷ Հմտ. Xenophon, *Anabasis*, 4, 7, 18 եւ 4,
8, 1:

Գաղութիս հաւաքումը, որ գրեթէ լիաթիւ ներկայ էր, առաջար-
կուեցաւ հայկական նկար մը նուիրել: — Նորոծեալ Արքաիոր
ջերմ բաղանջներէն եղած է միշտ՝ ունենալ վանքին մէջ նշանաւոր
հայ նկարիչներու գործերէն՝ նաեւ հայ արուեստով տպաւորելու
համար ազգային քէ օտար այցելուները:

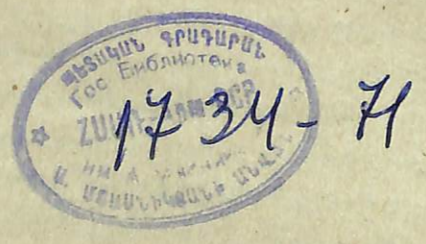
Այս առթիւ ու նպատակով ազգայիններէ հաւաքուած գու-
մարով գնուեցաւ Գ. Բաշինջաղեանի կարեւորագոյն հսկայա-
կան մէկ գործը՝ «Սեւանայ Լիւնը», որ իր մեղմօրօր ջուրերովն
ու մեղմագոյն երանգներովը՝ մարմնացած անդորրութիւնն է՝
տարրօրէն հակադրուած Հայուն ալեծուփ նակատագրին: Նկա-
րիչ Պր. Անդրէ Սերուզին — Դարվիշ իր կողմէ նուիրեց իր
գործերէն հայ գիւղական տեսարան մը՝ «Խոյերու կոիւր»: Համ-
բուրգաբնակ Պր. Հայկ Թիւրքեան վանքին պարգեւեց վարդան
Մախոխեանի մէկ ծովանկարը: Իսկ Պր. Արմենակ վարդեան,
վիեննա, այս առթիւ Միաբանութեան քանգարանին ընծայեց
երկու հին կովկասեան կապերուներ — նախապէս նուիրած էր
անատոլեան հին գորգ մը:

Պարտք կը համարինք այստեղ մեր ջերմագին շնորհակալու-
թիւնը յայտնել մեր պարգեւատուներուն եւ բարեկամներուն,
որոնք Գերայ. Արքաիոր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մեծ
տօնը անիթ առին՝ վանքիս հանդէպ իրենց անկեղծ ու անձնուէր
զգածումները արտայայտելու՝ ազգադէտ ընծաներով:

Կարն ժամանակ ետք՝ Հոկտ. 3ին նորոծեալ Արքեպիսկոպոսը
կատարեց իր անդրանիկ Չայնաւոր Պատարագը եւ առաջին ֆա-
հանայական ձեռնադրութիւնը:

Գերայ. Արքաիոր արքեպիսկոպոս անուանուելուն եւ օծուելուն
առթիւ, հակառակ ժամանակի աննպաստ պայմաններուն՝ փութա-
ցին եկեղեցական մեծամեծ անձեր, ծանօթներ եւ բարեկամներ
իրենց անկեղծ իզներն ներկայացնել նամակով քէ հեռագրով:
Շնորհակալութեամբ անոնց ամէնուն կը ձայնակցին Միաբանու-
թիւնս եւ Խմբագրութիւնս՝ մաղթելով իւր նորոծեալ Արքաիոր
երկար ու բեղուն տարիներ ի բարգաւաճումն Միաբանութեանս,
յօգուտ Ազգիս եւ ի փառս Աստուծոյ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»Ի

ցուցիչներն են Կիմերացիներն եւ ասոնց ազգակից Սկիւթացիները: Յոյներուն Կլլմէրու: կամ Կլլմէրու⁸ եւ ասորեստ. Gimirri կամ Gimirrai ձեւերուն կը համապատասխանէ Ս. Գրքի ԴՊՁ (Գոմեր)⁹, Եօթան. Թարգմանութեան համաձայն Դաթեր կամ Դոմէր¹⁰. Կիմերացիներուն բնակավայրը կը գտնուէր Սեւ Ծովու հիւսիսային եզերքը՝ Դոնի եւ Դանուբի միջեւ¹¹: Տակաւին Հեռոգոտոսի ժամանակ Սկիւթացուց աշխարհին մէջ «Կիմերացուց բերդ» մը, «Կիմերական հուն» մը եւ «Կիմերական Վոսպոր»¹² կը յիշեցնէր երկրին նախնական տէրերն, ինչպէս դեռ այսօր ալ Խրիմ (Krim) թերակղզին անոնց անունը պահած է: Իսկ Դաթեր անունը մնացած է Հայերու քով Գամիքի¹³ մէջ ձեւը «սիալ» կը համարի: Նախաքրիստոնէական Լ. դարու վերջերը Կիմերացիներն՝ իրենց ազգակից Սկիւթացիներու ճնշումին վրայ ստիպուեցան շարժել¹⁴: Իսկ Սկիւթացիներն ալ իրենց կարգին Մասղութներէն կը մղուին¹⁵: Կիմերացիներն եւ զասոնք հալածող Սկիւթացիները կը քարին կաւկասեան լեռնաշխարհին հիւսիսային երկարութեամբ մինչեւ Կասպից ծովի ափն¹⁶, ուր այսօրուան Դերբենդի դուռն անցնելով կրնային ամենէ լեռնաշղթան կտրել իրոյ տալ¹⁷: Սկիւթացիներէն ազատուելու համար Կիմերացիները կը շեղին դէպի արեւ-

մուտք եւ կը հաստատուին Վանայ լճին ջրվերը. այս միջոցին Ուրարտացիներն Ասորեստանցիներու հետ պատերազմի բռնուած էին, կռուանքներն էր Մանցիներու աշխարհը: Կռուները տեւեցին մինչեւ 714, երբ Ռուշաս Ա. անձնատպան եղաւ: Սակայն ուրարտական հողին վրայ ալ Կիմերացիք տեւականապէս չկրցան մնալ, որովհետեւ Սկիւթացիք յաջողեցան իրենց ազգակիցները¹⁸ դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա մղելու եւ իրենք Հայաստանի, ինչպէս եւ ասոր կից արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան երկրներու քաղաքական տէրը դառնալու:

Իրենց այս բնակավայրէն սկսան Սկիւթացիները քիչ մ'ետքը նաեւ միւս հարեւան ժողովուրդներու հետ պատերազմի բռնուել: Մարերու հետ ունեցած պատերազմի մասին կը պատմէ Հերոդոտոս, իսկ Ասորեստանի կռիւներու մասին կը տեղեկանանք Ասարհազդոնի արձանագրութիւններէն, որուն պատգամահարցերը (Շամաշ աստուծոյն)¹⁹ կը ցուցնեն՝ թէ Սկիւթացիներու եւ Ասորեստանցիներու միջեւ եղած յարաբերութիւնը նախնաբար թշնամական էր: Այս թաղաւորին ժամանակն է որ Սկիւթացիները Մանցիներու հողին վրայ ոտք կը դնեն, ասոնց կ'օգնեն ասորեստանեան լուծը թօթախելու համար մղուած կռիւներուն մէջ եւ իրենց անդրադոյն ասպատակութիւններով ասորեստանեան սահմանաշարհները կը վրդովեն ու տակնուվրայ կ'ընեն: Ասոնց այս թշնամական արարքներէն Ասորեստանցուց գոռոզ թաղաւորը սարսափած հարկ կը տեսնէ «Իչկուզաններն իր քաղաքականութեան կողմը շահելու համար իր դուստրը Սկիւթացուց Բարտատուա թաղաւորին կնութեան տալ: Ասոր հայրը պատգամահարցն²⁰ է՝ «Բարտատուա՛ Իչկուզայի թաղաւորն, որ հիմայ

⁸ Od. II, 14:
⁹ Մն. ժ., 2 յ. դարձեալ Ա. Մն. Ա., 5 յ. եւ եղ. ԼԸ., 6:
¹⁰ եղ. ԼԸ., 6. Հմմտ. Lehmann-Haupt, RE = Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie d. class. Altertumswiss., II (1922), էջ 397 յ. և H. Winckler, AOF I, 6 (1896), 484 յ. և F. Westberg, Zur Topographie des Herodot, Klio 4 (1904), էջ 188 յ. Schmidtke, Japhetiten, էջ 32 յ. յ.
¹¹ O. Schrader, Reallexikon d. indogerm. Altertumskunde (1917—1923), 587. M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia (1922), էջ 35 յ. և E. Ziebarth, Philolog. Wochenschrift, 1925, էջ 479 յ. յ.
¹² Her. IV, 12.
¹³ Entstehung, էջ 12:
¹⁴ Her. IV, 11—13. Հմմտ. F. Hommel, EGAO 210. Prásek, Geschichte I, 114. O. Schrader, Reallexikon, 587, որ Կիմերացիներն ուրարտացեան ժողովուրդներու կարգին մէջ կը դասէ:
¹⁵ Her. IV, 2:
¹⁶ Her. IV, 12. Հմմտ. RE 7 (1912), 1958 առ Schmidtke, Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 3:
¹⁷ Հմմտ. Prásek, Geschichte I, 114. Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV; Schmidtke, Japhetiten, 32 յ.: Յեցած Ed. Meyerի վրայ (Geschichte I, 452 յ.), Հմմտ. նաեւ նոր տպագրութիւնը 1926, էջ 689 յ.) Holzinger (Genesis, էջ 95) Կիմերացիներն ոչ թէ արեւելքէն, այլ արեւմուտքէն՝ Դանուբի վրայէն դէպի Թրակիա գաղթեցնելու կու տայ:

¹⁸ Թէ Սկիւթացիներն ու Կիմերացիներն երկու՝ իրարու շատ մերձակոր ազգակից ժողովուրդներ են ասոր ապացոյց է այն պարագան, որ երկու անուններն ալ յաճախ փոխադարձաբար կը գործածուին. այսպէս պարսկերէն sakaiն կը համապատասխանէ կամ. ša-ak-ka և բարբլ. (mātu) gi-mi-ri (տ. F. H. Weisbach, Die Keilinschriften der Achämeniden [1911], § 6 և 21). դարձեալ Ուսմամ-Մանդա, այսինքն՝ «Վաչկատուներ» կը յորջորջուին երկու ժողովուրդներն ալ անխափ. Հմմտ. Prásek, Geschichte I, 114. Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV. Schmidtke, առ, էջ 37:
¹⁹ Հմմտ. Kn. (= Knudtzon) 29 (և և Klauer, PRT 16), Kn. 30, յետ. 3. 36, յ. 4. 25, յետ. 11. 35, յետ. 9 (Klauer, PRT 20 և Kn. 32):
²⁰ Kn. 29 և Klauer, PRT 16. Թարգմանութիւնը Klauerի (էջ 30) հետեւողութեամբ է:

իր պատգամաւորներն Ասարհազդոնի՝ Ասորեստանի թաղաւորին առաքեց իշխանուհւոյ մը համար, ինչպէս նաեւ Ասարհազդոն՝ Ասորեստանի թաղաւորն իշխանուհւոյ մը կնութեան կու տայ անոր, Բարտատուա՛ Իչկուզայի թաղաւորն Ասարհազդոնի՝ Ասորեստանի թաղաւորին հետ հաւատարմութեամբ իրապէս փրկութեանարեւ, բարեկամական խօսքեր պիտի խօսի՞, Ասարհազդոնի՝ Ասորեստանի թաղաւորին երդումները պիտի պահէ՞ եւ ամէն բան, որ Ասարհազդոնի՝ Ասորեստանի թաղաւորին համար լաւ է, պիտի կատարէ՞»:

Թէ այս ամուսնութիւնը տեղի ունեցա՞ւ եւ թէ Իչկուզայիներն ասկէ ետքն Ասորեստանի հանդէպ բարեկամական յարաբերութիւն ունէ՞ին՝ բեւեռագրերն այս մասին ոչինչ կ'աւանդեն: Բայց հաւանական է թէ տեղի ունեցած ըլլայ նկատելով այն պարագան, որ Իչկուզայիներն արդէն հակառակորդ էին Գիմիրացիներուն եւ Մարերուն, որոնք նմանապէս Ասորեստանի թշնամիներն էին: Յետագային կը տեսնուին այս երկու պետութիւններն իրապէս բարեկամացած եւ զուգէ նաեւ դաշնակից իրենց իշխանական տներու ինամիական կապով իրարու հետ կապուած ըլլալու հետեւանքով: Այս պատճառով երբ Ասորբանիպալ Մանցիներուն դէմ կը կռուէր, վերջիններու Սկիւթացիներու կողմանէ բնաւ օգնութիւն չեղաւ: Ասոր հակառակ սկիւթական օժանդակ բանակ մը ի դերեւ հանեց Մարերու Նինուէի գրաւելու ի դերեւ փորձը²¹: Նինուէի առաջին պաշտպանը Կիւքսարէսի ձեռքով սովորաբար իբր ըրաւումը 612ին ն. թ. կը համարուի եւ նուաճումը 611—610 ժամանակամիջոցին²²: Լեւի²³, որ այս դէպքերը Հերոդոտոսի²⁴ պատմութեամբ այս դէպքերը Հերոդոտոսի²⁵ Նինուէի ներու հետ նոյնացնել կը փորձէ, Նինուէի առաջին պաշտպանով կը հասկնայ Նինուէի ըրաւումը 612ին Կիւքսարէսի կողմանէ, որ իր յաջողութեանց պտուղը կորսնցուց «սկիւթական հօր բանակի» մը ասպատակութեամբ, իսկ սկիւթական ուժին նուաճումով ալ Ասորեստանի ըրաւումը Մարերու կողմանէ 584/583ին, որովհետեւ այս ժամանակ

Ասորեստան Սկիւթացիներու ձեռքն է եղեր: Հետեւաբար Սկիւթացիներու քանութեամբ տիրապետութիւնը²⁵ կ'իյնայ 612—584/583 շրջանին: Ասորեստանեան բեւեռագրերն իբր Սկիւթացիներու թաղաւոր կամ դուրս կը յիշատակեն անունով բացի արդէն վերոյիշեալ Բարտատուայէն իշխակայ²⁶. Հերոդոտոս²⁷ կը յիշէ նաեւ Մադիւսա՝ Պրոտոթիււսի որդին. վերջոյն նոյնութիւնը Բարտատուայի հետ արդէն վիճելը²⁸ ասպացուցած է:

§ 2. ՍԿԻՒԹԱՅԻՆԵՐՆ ԻԲՐԵԻ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼԻԿԻ ՍԱՐՍԱԳՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՒՆԵՐԻ ՄԵՋ

Եթէ «Սկիւթացիներու տիրապետութիւնը» Հերոդոտոսի համաձայն միայն 28 տարի ալ տեւած ըլլայ, սակայն անոնք Յառաջակողմեան Ասիան շատ աւելի երկար ժամանակ տակնուվրայ ըրին: Արդէն Ասարհազդոնի եւ Ասորբանիպալի օրով առաջին անգամն իսկ երեւնալուն զարհուրելի դարձան շրջակայ ժողովուրդներուն համար:

Սարսափի ժամանակ էր այս շրջանն, այնպէս որ ասոր յիշատակը դեռ երկար ժամանակ վառ կենդանի մնաց: Սկիւթացիները Պաղեստին մտնելով մինչեւ եզրիտական սահմանը յառաջացան եւ միայն հոս է որ փոստմետիքոս Ա. ի (603—609) նուէրներու եւ խնդրանքին վրայ ետ դարձան²⁹: Այս յարձակման ժամանակը մերձաւորապէս կ'որոշէ Schmidtke³⁰ Երեմիայի գրքէն, որուն մէջ կը դասէ իրաւամբ այս դէպքերու արձագանքը: Երեմիա 628ին մարդարէական պաշ-

²¹ Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV յ., Schmidtke, առ, էջ 40 յ.:
²² Streck, առ, էջ CDXIII յ., Schmidtke, առ, էջ 41:
²³ Julius Lewy, Forschungen zur alten Geschichte Vorderasiens, 1925, էջ 14 յ. առ Schmidtke, առ, էջ 41 յ.:
²⁴ I, 102—106:

²⁵ Her. I, 106. IV, 1:
²⁶ Հատուածակ. (Prisma) A և C, սին. Բ, 27 յ. (KB II, 128) և Հատուածակ. B, սին. Գ, 16 յ. (KB II, 146): Այս Ispakai անունն իրաներէնի մէջ է Սպակա (յառաջադիր ի քաջահնչութեան համար աւելցուած ձայնաւոր մըն է) սպաւ = «չուն» ձեւէն (Հմմտ. առաւ. собака) և իրաներէնի մէջ կը նշանակէ «չնազդէ»: Հմմտ. C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, 1610, Հմմտ. նաեւ Հերոդ. Ա., 110. Սպակա (Σπακώ). «զի զունն Մարք սպակա կոչեն»: Բառակերպի յետադիր -ai անուններու կազմիչ մասն է, տ. F. Justi, Iranisches Namensbuch, էջ 521: Որովհետեւ հնդեւրոպական ժողովուրդներու քով շուրջ մեծ արժէք ունէր, կրնար շատ լաւ յատուկ անուններու մէջ ալ գործածուիլ: Հին Կասկարանի Kalebi մասին տ. Nöldeke, Beiträge zur sem. Sprachwissenschaft, 79. Schmidtke, առ, էջ 40, ծնթ. 4:
²⁷ Her. I, 1. 103:
²⁸ H. Winckler, AOF I, 488:
²⁹ Her. I, 105. Wiedemann, Ägyptische Geschichte, 615. Նոյնը՝ Herodots zweites Buch, 560. Breasted-Ranke, Geschichte Ägyptens, 429. Հմմտ. Schmidtke, առ, էջ 42, ծնթ. 3:
³⁰ Առ, էջ 42 յ. յ.:

տօնի կը կոչուի. որովհետեւ զլ. Ա. 14 տեղիքին համաձայն այնպէս կ'երեւի թէ սա Սկիւթացոց յարձակումը մօտալուտ կը համարի, պէտք է հետեւաբար ասոր ժամանակը 628էն ոչ շատ ուշ սահմանել³¹: Մարգարէն կը տեսնէ Ա. 13 եռացող կաթնայ մը, որուն ժայթքումը հիւսիսէն կը սպառնացուի³²: Մեկնութիւնն է. «Յերեսաց հիւսիսոյ բորբոքեացին»³³ չարիք է վերայ բնակչաց երկրի³⁴. զի ահաւասիկ ես միախուռն կոչեցից զամենայն թագաւորութիւնս թագաւորութեանց՝ ի հիւսիսոյ երկրէ՝ ասէ Տէր. եկեացեն եւ արկցեն զիւրաքանչիւր աթոռ ի վերայ սեմոց զբանցն Երուսաղէմի, եւ ի վերայ ամենայն պարսպացն նորա շրջանակի, եւ ի վերայ ամենայն քաղաքաց Հրէաստանի»:

Թէեւ հոս Սկիւթացիներն անունով չեն յիշուած, սակայն ուրիշ յարաբերութեան մը հնարաւորութիւնը գրեթէ անկարելի է, ինչպէս Schmidtke ուղիղ կը զիտէ: Իբրեւ հիւսիսէն եկող թշնամի կարելի է թէեւ Ասորեստան կամ Բաբելոնի մտածել, սակայն 628ին, երբ Երեմիա իբր մարգարէ երեւան կու գայ, Ասորեստան արդէն շատ տկարացած էր³⁵, իսկ Բաբելոնի վտանգն այն ժամանակ տակաւին զոյութիւն չունէր. հետեւաբար մարգարէութիւնն ո՛չ Ասորեստանի եւ ո՛չ ալ Բաբելոնի կը հայի: Ուրիշ հարց է բնականաբար, թէ արդեօք Երեմիա 605/604ին, երբ իւր խօսածները գրի կ'առնէր³⁶, Բաբելոն աչքի առջեւ ունէ՞ր: Հնա-

³¹ Streck, Assurbanipal, CDLXVII եւն 634 տարին իբր terminus post quem կը համարի. Sellin (Gesch. d. isr.-jüd. Volkes, I, 284) կ'ընդունի 630, Procksch (Genesis, 485) 625ի ժամանակները, բայց յարձակումն իր. Ա. 14 տեղիքին համաձայն արդէն ասոր մարգարէական պաշտօնին կոչման ժամանակ մօտալուտ ըլլալու է: Lewy (Forschungen, 51 յջբ.) կ'ուզէ Սկիւթացիներուն այս արշաւանքն աւելի ուշ՝ Փամմեստիքոս Բ. ի (593—588) կառավարութեան ժամանակ գնել: Ասոր հակառակ է Schmidtke, անդ, էջ 42, ծնթ. 4:

³² Թէեւ տարակոյս չի վերջներ, որ մարգարէն հոս աչքի առջեւ ունի հիւսիս գտնուող որոշ ժողովուրդ մը իբր գործադրիչ Բաբելոնցի գաղտնիներ, պէտք է սակայն նկատել որ մարգարէները նման դէպքերուն թշնամին միշտ հիւսիսէն եկող կը ներկայացնեն, որովհետեւ իրենց համար արեւելքը միայն անսպասու է:

³³ Երբայ. այժմեան բնագիրն ունի ԽԹԹ «բացցի», մինչ Եօթանանից թարգմանութիւնն, ուսկից նաեւ հայերէնն՝ ուղիղ կարգացրէ է ԽԹԹ =

ἐξουսθίεται «բորբոքեացի(ն)», վերջին ընթերցումն ուղիղ կը համարի նաեւ Schmidtke, անդ, էջ 43, ծնթ. 1:

³⁴ Այս է Հրէաստան:

³⁵ Br. Meißner, Babylonien u. Assyrien, I, 45.

³⁶ Գլ. 1, 2. հմտ. նաեւ Nötscher, Jeremias, էջ 78 յջբ.:

րաւորութիւնը կարելի է ժխտել, սակայն սկզբնական չէ այս աղերսը³⁷:

Տակաւին ուրիշ քանի մը տեղեր ալ հիւսիսային թշնամւոյն մասին ակնարկութիւններ կը գտնենք, որոնք Սկիւթացիներուն մերձեցումն են. ասոնք են «սկիւթական երգեր» ըսուածները՝ Եր. Գ. 5—8, 13—18, 19—21, 23—28, 29—31. Ե. 15—17. Զ. 1—8, 22—26. Վիլիէ³⁸ տարակուսի կ'ենթարկէ այս տեղիքներուն Սկիւթացոց հետունեցած աղերսը. նա կը միտի աւելի Բաբելացիներուն մասին հասկնալ. որովհետեւ ասոնք Հրէաստանի պետութեան աւելի չարիք կը սպառնային քան Սկիւթացիներու ասպատակող հրոսակները³⁹: Հերոդոտոսի յիշատակութիւնը՝ թէ Սկիւթացիները մինչեւ Եգիպտոսի սահմանը յառաջացած են⁴⁰ կը մերժէ համարելով պատմութեան նախահայրն իբր անվստահելի աղբիւր մը⁴¹: Սակայն Հերոդոտոսի այս յիշատակութիւնը անուազն պատմական կորիզ մը կը պարունակէ⁴² եւ Սկիւթացիներն, որոնք ամբողջ Յառաջակողմեան Ասիան սարսափի մատնած էին, կրնային մարգարէին նկարագրութեանց զէթ իբր նախատիպ ծառայել: Թէ յետագային այս տեղիքները նոր երեւան եկող թշնամւոյն՝ Բաբելոնի մերձեցումն ըլլան՝ հնարաւոր է ինչպէս Ա. 13 յջբ. տեղիքին համար նմանապէս հոս ալ: Բայց սկզբնական չէ այս մեկնութիւնը. որովհետեւ իբր սկիւթական երգեր նշանակուած կտորներն ամէնն ալ 605 տարին կանխող ժամանակէն են, իսկ Բաբելոնի վտանգի մասին կարելի էր միայն Նինուէի նուաճումէն եւ ասորեստանեան պետութեան կործանումէն, ինչպէս եւ 605ին

³⁷ Schmidtke, անդ, որուն կը հետեւիմ յաջորդողներուն համար:

³⁸ F. Wilke, „Das Skythentum im Jeremia-buche“, Alttestamentliche Studien, Festschrift für R. Kittel (1913), S. 222—254.

³⁹ Նաեւ E. Sellin, Geschichte I, S. 284, կը մերժէ Սկիւթացիներուն մերձեցումն այս մեկնութիւնը: Ըստ P. Volzի, Der Prophet Jeremia (1922), 57 յջբ., այս մեկնութիւնը կարելի է ասպացուցանել, մասնաւոր թէ նուազ հաւանական է: Երեմիա «չուղեր բնաւ որոշ, քաղաքականորէն ճշգրիտ ըմբռնելի թշնամի մը նկարագրել»: Բայց որովհետեւ իրապէս զոյութիւն ունեցող թշնամի մ'ակնարկելը՝ մասնաւոր կէտէ ընդհանուր սարսափ ալ պատճառած է, անվրէպ կերպով աւելի մեծ տպաւորութիւն կ'ընէ քան լոկ երեւակայումն թշնամիով եղած սպառնալիքն, ինչպէս արդէն Schmidtke լաւ կը զիտէ (անդ, էջ 44, ծնթ. 2), ուստի կարելի է տեսնել պատճառ մը, թէ ինչո՞ւ համար Երեմիա իր նկարագրութեանց նախատիպ պիտի չկարենար աչքի առջեւ ունենալ Սկիւթացիները:

⁴⁰ Հերոդ. I, 103—106:

⁴¹ Վիլիէի հակառակ կ'ըլլէ Kittel, Geschichte des Volkes Israel II (1925), 415:

⁴² Հմտ. նաեւ Streck, Assurbanipal, CCCLXII.

Կարկեմիշի քով եգիպտական բանակին ջարդախումբէն ետքը լուրջ կերպով խօսք ընել: Հետեւաբար վերոյիշեալ տեղիքները պէտք է որ Սկիւթացիներուն մերձեցնենք, որովհետեւ հիւսիսէն եկող ուրիշ ո՞ր ժողովուրդը կարելի է նկատել: Այս տեղիքներուն բովանդակութիւնն ոչ մէկ կերպով արդէլք է Սկիւթացիներուն տրուած այս մեկնութեան, ինչպէս նաեւ չկայ տեղիք մը որ անպայման Բաբելոնի աղերսը պահանջէ, եթէ նկատի չառնենք հետեւեալ տեղիքը. «Ահա իբրեւ զամպ կլցէ՝ եւ իբրեւ զմրրիկ կտաք⁴³ նորա. արագադոյն քան զարծուիս երիվարք նորա» (Եր. Գ. 13): Բայց միթէ կրնա՞ր մարգարէն Բաբելացիներու մասին ըսել. «Ահաւասիկ ես ածից ի վերայ ձեր աղբ ի հեռաստանէ տունդ Խորայէլի՝ ասէ Տէր, ... աղբ որոյ ոչ լսիցես զլեզուս նորա, եւ ոչ իմանացես զիսոսս նորա» (Եր. Ե. 15): Յայտնի է թէ ասով կ'ակնարկուի աւելի անձանթ լեզու մը քան սեմական-բաբելականն, որ Հրեաներէն մասնց ընտանի ըլլալու էր կամ զէթ բոլորովին անհասկանալի չէր: Մանաւանդ թէ ասով այս հեռաւոր, օտարաշխարհեաց տարօրինակ ժողովուրդը նկարագրելու օգտին է, ինչպէս օրինակի համար նաեւ Ասուրբանիպի պող բացայայտ կերպով կը յիշէ Լիւդիայի անհասկանալի լեզուն եւ զեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ թէ ինչպէս լիւդիական պատգամաւորներու զալուստը Նինուէն անել կացութեան մասնած է⁴⁴, կամ ինչպէս Փղշտացիներուն մասնած է⁴⁵, կամ ինչպէս Փղշտացիներուն լեզուն նկարագրելը ցուցնուց բարբարոս լեզուն նկարագրելու մէջ լու համար եգիպտական բնազրի մը մէջ լու համար եգիպտական բնազրի մը մէջ քանի մը բառ յառաջ կը բերուի⁴⁶: Ի՞նչպէս կրնար Երեմիա Զ. 3 Բաբելացիները «հովիւ» զանոնք «ի ծաղաց երկրէ» համարել: Քանի մը աշխարհագրական ծանոթութիւն Բաբելոնի գիրքի մասին իր ունկնդիրներուն քով պէտք էր ենթադրել:

Ծանօթ չէ թէ Սկիւթացիներուն յարձակումը Հրէաստանի ինչ աստիճանի չարիք հասցուցած է եւ կ'երեւայ թէ այս ասպարաւորութիւնն աւելի Միջերկրականի եզերքը տեղի ունեցած է⁴⁶:

⁴³ Schmidtkeի համաձայն Սկիւթացիները պատնարգահակա կառքերով կ'աւելուէին. անոր ըմբռնումով կառքի պատկերը բնագրի ընդլայնում կը ներնուստով կառքի պատկերը բնագրի ընդլայնում կը ներկայացնէ (հմտ. անդ, էջ 44, ծնթ. 6):
⁴⁴ Zyl. E, b. m. Streck, Assurbanipal, S. 156.
⁴⁵ A. Jirku, Altorient. Kommentar zum AT, 43.
⁴⁶ Հաւանաբար Փղշտացիներուն զէթ եղած Սոփոնիսի պատգամներն ալ (Բ. 4 յջբ.) Սկիւթացոց

Մինչ այս յառաջ բերուած տեղիքները միայն առաւել կամ նուազ հաւանականութիւն ցոյց կու տան մեկնութեանս ճշգրտութեան մասին, յաջորդ՝ արդէն վերը յիշատակուած տեղիքներուն մէջ (ՄԱ., 27) Աշքեհնաղ-Աշգուզա անունով կը յիշուի իբրեւ անուազ մը հիւսիսէն Բաբելոնի զէթ խուժող աղղերու ամբոխին մէջ: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Սկիւթացիները տակաւին 610ին Նաբուպազարի հետ դաշնակից էին եւ միւս կողմանէ Մարբու ձեռքով ասոնց նուաճուիլը մարական-լիւդիական խաղաղութիւնը կնքելէն յառաջ կ'իյնայ⁴⁷, Սկիւթացիները Բաբելոնին կրնային վտանգաւոր դարձած ըլլալ միայն 610—585/584 կամ 590 տարիներու շրջանին. որովհետեւ մարական-լիւդիական պատերազմը Հերոդոտոսի համաձայն հինգ տարի տեւած է⁴⁸. մինչ Երեմիայի այս տեղիքն Երուսաղէմի կործանումին յաջորդող ժամանակաշրջանէն է⁴⁹: Իսկ թշնամի աղղերու համադրութիւնը շատ լաւ կը յարմարի իբրեւ Ասորեստանի զէթ ելած ակոյցաններու. ճիշդ Ասորհազդոնի եւ Ասուրբանիպի պատերազմը պատգամահարցութեան ժամանակն է այս շրջանը⁵⁰: Schmidtke⁵¹ հարաւոր կը գտնէ թէ Ասորեստանի զէթ ուղղուած հին դատավճիռ մը հիմայ Բաբելոնի զէթ կը գործածուի կամ այս հիւսիսային աղղերն արդէն աշխարհի կատարածի դադափարին մէջ առնուելով ամէն չարիքի լրումը կ'ըմբռնուէին:

Մարբու Հաղիսի քով սկիւթական ուժը խորտակելով լիւդիական պետութեան դրացիները դարձան: Հաւանաբար Սկիւթացիները կրկին իրենց հայրենիք՝ հարաւային Եւրոպա վերադարձան, ուր կը բնակէին ասոնք աքնաբնական արձանագրութեան համաձայն⁵² եւ որոնց զէթ ուղղած էր Դարեհ Վշտասպեան իր զէնքերը:

յարձակման կը հային: Որովհետեւ Սոփոնիա 630ի ժամանակները կը գործէր, չկայ ոչ մէկ դժուարութիւն այս մեկնութեան զէթ: Հմտ. Prásek, Gesch. I, 143, ծնթ. 1. Sellin, Gesch. I, 284. Schmidtke, անդ, 45, ծնթ. 3: Սկիւթացիներու մերձեցումին հակառակ կ'ըլլէ Greßmann, Der Ursprung der isr.-jüd. Eschatologie, 146:

⁴⁷ Chron. G. Herod. I, 74. Lewy, Forschungen, 15 յջբ.:

⁴⁸ Տես Schmidtke, անդ, 45:

⁴⁹ Եր. ՄԱ., 11:

⁵⁰ 616ին Մանգիներն Ասորեստանցիներու հետ դաշնակից էին. հմտ. Chron. G. 5 առ Schmidtke, անդ, էջ 46, ծնթ. 1:

⁵¹ Անդ, էջ 46:

⁵² Բաբելոնական բնագրերը զիրենք Գիմիրի կ'անուանէ:

